

Погляд

Володимир Казарін

УДК 821.161.1

РАДОЩІ І ПЕЧАЛІ “ПУШКІНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ” ПУШКІНСЬКОГО ДОМУ (КРИМСЬКИЙ ПОГЛЯД)

У статті йдеться про енциклопедичні коментарі до художніх творів О. Пушкіна, зокрема пов'язаних із його перебуванням у Криму й на Кавказі. Автор доводить, що коментатори не враховують чи свідомо ігнорують установлені факти біографії поета й локально-історичний контекст його південного заслання, невмотивовано приписують йому запозичення з літературних джерел.

Ключові слова: “Євгеній Онєгін”, коментар, Крим, “південні поеми” Пушкіна, “Пушкінська енциклопедія”.

Volodymyr Kazarin. Delights and sorrows of “The Encyclopedia of Pushkin” by Pushkin House (a view from Crimea)

The paper focuses on the encyclopedic notes commenting A. Pushkin's literary works especially those connected with the poet's stay in Crimea and Caucasus. The author proves that interpreters overlook or purposely ignore established facts of Pushkin's biography and context of local history for the period of his South exile. Some borrowings from literary sources were ascribed to Pushkin without sufficient argumentation.

Key words: “Yevgenii Onegin”, comments, Crimea, “The Encyclopedia of Pushkin”, ‘south poems’ of Pushkin.

У межах проекту “Пушкінської енциклопедії”, який реалізує Пушкінський Дім із 2003 року [див.: 4; 5; 16], побачили світ два нових томи [див.: 17; 18], підготовлені, як пишуть редактори, у третій серії задуманих ними книг. Ця третя серія складається з коментарів до творів поета. Знайомство з усіма трьома серіями книг, виданих цією установою, дає підстави розпочати розмову про “Пушкінську енциклопедію” як систему.

Існують різні способи виміру й осмислення “бега времени” (А. Ахматова). Є календарі, хронологічні таблиці, літописи, щоденники, мемуари. Один із суто академічних та об'єктивно-документальних способів подібного осмислення часу – це енциклопедія. Кожна у своїй сфері, вони фіксують найважливіші ознаки досягнень і досі не вирішених завдань сьогодення. Цим вони неминуче зіставляють його з минулим – і водночас дають орієнтири для “настающего настоящего” (Л. Мартинов), тобто майбутнього.

Якщо О. Пушкін – визначальна серцевинна фігура російської культури (більше того, говорячи словами самого поета, російського “самостоянья”), то й “Пушкінська енциклопедія” неминуче стане найважливішим виміром формату російської науки в цілому (а не лише “спеціального” пушкінознавства). Подібна праця – мірило соціокультурної свідомості загалом, професійної зрілості й духовної готовності до того самого “настающего настоящего”.

Час розсудить – свідчить популярна формула. Енциклопедії (а розглядуване тут видання – першочергово) – один із найбільш об'єктивних судів, яким наша історія судить нас, сучасних, і визначає ступінь нашої значущості.

Перший крок розробки будь-якого фундаментального проекту – формування стратегії. Вона зазвичай включає: 1) коло авторів; 2) коло об'єктів, що підлягають аналізу (у цьому випадку, пушкінських текстів); 3) їх типологію (хоча б найбільш

загальну: рід – вид – жанри); 4) поєднання теоретичного й історичного аспектів у самих енциклопедичних статтях (перший аспект статичний, зате структуротворчий; другий – динамічний, відповідає за еволюційний ряд і конкретику спостережень, однак він більш “мінливий”, оцінний, а тому й зазвичай більш суб’єктивний); 5) турботу про прагматичну зручність користування виданням – отже, про широту його потенційної аудиторії.

Природно, що всі названі (й інші, не названі нами тут) аспекти для такого видавничого жанру, як енциклопедія, відбивають ще й важко досяжну, але найбільш необхідну єдність підсумковості, фундаментальності, охоплення всіх значних (особливо методологічних, але також і фактологічних) досягнень у цій галузі – і пошуковості, новизни, котра перетворює будь-які результати в завдання наступного дня.

Розмова про сьогоднішню “Пушкінську енциклопедію” неминуче спонукатиме до порівняння її з попередніми виданнями Пушкінського Дому. Результати цього порівняння можуть бути почасти самозаспокійливими. Пояснімо. Енциклопедії виходять не часто. Дистанція між їх випусками, зазвичай, досить велика для того, щоб кожне нове видання могло потішити наше наукове самолюбство. Попередня письменницька енциклопедія, безумовно, не мала подібної інформативної бази: ані стількох електронних даних, ані такої кількості дослідницьких центрів (як у самій Росії, так і за її межами), ані такого поширення новітніх пошукових технологій. Але річ у тому, що всі ці досягнення технічного прогресу не можуть скасувати головного чинника, котрий забезпечує успіх задуманої справи, – роботи й таланту самого дослідника.

Системний формат пропонованої “Пушкінської енциклопедії”, на жаль, викликає цілу низку запитань.

Почнімо із простого. Обидва розглядувані далі томи, що вийшли в серії “Произведения”, позбавлені дуже важливого елемента для будь-якого довідкового видання: у них немає рубрики “Зміст”. Унаслідок чого, думаю, власники книг змушені від руки, як і я, дописувати на вільних аркушах номери сторінок, де в цих виданнях шукати “Умовні скорочення”, “Покажчик імен” та “Список ілюстрацій”. Далі з’ясується, що у двох томах енциклопедії є лише ці три покажчики. Також ми з подивом довідуємося, що в цих томах немає “Покажчика творів Пушкіна”, коментованих у кожному з них (особливо це важливо в тих випадках, коли гасла на одну літеру потрапляють у два томи), а також “Покажчика імен коментаторів” із переліком написаних ними статей. І те, й інше також треба шукати вручну, перегортаючи книжки сторінка за сторінкою. На мій погляд, це суттєво порушує вимоги, котрим має відповідати будь-яка енциклопедія. Як до зразкового виконання такої роботи відсилаємо зацікавлених до “Лермонтовської енциклопедії”, три з половиною десятиліття тому підготовленої за редакцією В. А. Мануйлова [9]. У цьому виданні, крім “Літопису життя і творчості М. Ю. Лермонтова”, двох словників мови поета (рим і частотного) та трьох списків прийнятих скорочень є також “Покажчик статей Лермонтовської енциклопедії”, список авторів статей (270 дослідників із багатьох регіонів Російської Федерації, а також Азербайджану, Болгарії, Грузії, Естонії, Казахстану, Киргизії, Латвії, Литви, Молдавії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Румунії, США, Туркменії, Угорщини, Узбекистану, України, Чехословаччини і Югославії) та склад редакторів усіх розділів довідкового посібника (16 імен).

Нам можуть заперечити, що відсутні покажчики будуть поміщені в останньому томі видання. Боюся, що за нинішніх темпів виходу у світ “Пушкінської енциклопедії” дуже багатьом її читачам не доведеться скористатися останнім довідковим томом. До речі, уже згадувані сучасні електронні засоби обробки текстів роблять підготовку відповідних покажчиків для кожного тому окремо не надто обтяжливою.

Переїдімо тепер до конкретних зауважень, розпочавши розмову з особистого прикладу.

1. Одержавши кілька років тому перший том видання й розгорнувши “Покажчик імен”, я знайшов своє прізвище й побачив посилання на мої довідки в коментарях до вірша “Буря”: сторінки 193 і 194. Однак, ані на одній, ані на іншій сторінці моїх статей не було. Насправді вони фігурують в енциклопедії на сторінках 195 і 196.

На жаль, проблеми “Указателя имен” продовжилися й у другому томі енциклопедії. Мало того, що ціла низка статей тут узагалі чомусь не підписана авторами

(див. с. 95, 113, 118, 185 та інші), але навіть підписані статті (наприклад, В. Д. Рака на с. 92) не відображені в Показчику (див. с. 591).

2. У статті О. В. Кардаш “Буря” на с. 196 раптом ідеться про вірш “Дева”. Ясно, що це описка, викликана тим, що в цій частині статті актуалізується міф про Іфігенію та про культ богині Діви. Авторка, звісно, мала на увазі вірш “Буря”, у якому також згадана “діва”. Але описка так і залишилася невиправленою.

3. У списку літератури до статті “Буря” названа моя з колегами стаття про Георгіївський монастир і осмислення Пушкіним міфу про Іфігенію й зазначені сторінки посилань – 42-43, 45-46. Але на цих сторінках у нашій довідці йдеться зовсім про інше: про ченців монастиря і раціон їхнього харчування. Про Іфігенію мова на сторінках 35-41.

4. О. В. Кардаш посилається на дві мої розвідки, із яких лише одна (щодо вірша “Буря”) безпосередньо стосується її статті. Відомості про другу роботу вона почерпнула із критичної статті М. В. Строганова. Доводиться визнати, що О. В. Кардаш не володіє повною бібліографією питання. Моя стаття про “Бурю” була двічі опублікована у Криму (крім зазначеного альманаху, також у збірнику “Проблемы истории и археологии Крыма”), а також 2000 року в Єрусалимі у збірнику “После Юбилея” і, нарешті, у Москві 2006 р. у збірнику Музею О. С. Пушкіна на Пречистенці “Лирика А. С. Пушкина: Комментарий к одному стихотворению”. Саме цей останній варіант найбільш повний і містить полеміку із критикою М. В. Строганова.

Крім того, я тричі опублікував звіт метеорологів Чорноморського флоту про бурю 1820 року (див., наприклад, журнал “Крымский Архив”. – 1999. – №4), що доводить мою правоту й, зокрема, пояснює появу слова “воил” (завивав) у першій редакції вірша Пушкіна. Метеорологи документально фіксують незвичайність бурі, що зрушилася на Крим: моторошне виття викликане зіткненням різнорівневих повітряних мас. До речі, низка інших деталей вірша (ті ж “всечасные” блискавки) дістають повне підтвердження в документі метеорологів. У коментарі ці деталі пушкінського тексту замовчуються. Практично всі ці тексти в минулі роки я і мої колеги надіслали до бібліотеки Пушкінського Дому. Тобто ознайомлення з ними не становить проблеми.

5. О. В. Кардаш уважає сумнівною мою думку щодо історії задуму вірша “Буря” (стихійна негода застала Раєвських і Пушкіна несподівано), бо їй здається слухним зауваження, що “мешканцям Гурзуфа було заздалегідь відомо” про наближення тайфуну. Яким чином? Їм зателефонували ввечері із Севастополя? Надіслали факс чи e-mail? До них прискакав вістовий? Чи коментатор знає, на якій відстані розташований Гурзуф від Севастополя? Чи О. В. Кардаш відомо, що першу дорогу вздовж Південного берега почнуть будувати через п’ятнадцять років після приїзду Пушкіна? Нарешті, хто в Севастополі, який увечері оговтувався після моторошної бурі, що ледь не згубила флот, міг думати про маленькі приморські села й селища південного узбережжя?

Чи мешканці дачі Рішельє 27 серпня 1820 р. бачили наближення негоди? Так. Саме про це я і говорю у своїй статті. Вони спостерігали наближення темних хмар, які їх радували, бо несли після божевільної спеки довгоочікувану прохолоду. І, звичайно ж, ця обставина не змусила їх облишити думку про прогулянку, але навпаки – вабила гостей Гурзуфа вийти на вулицю й до моря. Інша річ, що вони й припустити не могли, якої сили природне явище от-от упаде на їхню тиху оселю. Зрештою, цей факт доводить не полеміка між В. П. Казаріним і М. В. Строгановим, а вірш “Буря”, у якому описана саме нічна прогулянка під час аномальної стихії. Чи ми не довіряємо й самому Пушкіну? Чи не занадто багато погрішностей для статті обсягом дві з половиною сторінки?

Кримське пушкінознавство, продовжуючи славні традиції, закладені сто років тому О. Л. Бертьє-Делагардом та А. І. Маркевичем, досягло значних результатів у коментуванні текстів поета, пов’язаних із півостровом, у виявленні реалій та різного роду обставин, дотичних до них, у розумінні нових сенсів, народжуваних впливом російської Греції й російського Сходу. На жаль, студії та знахідки кримських дослідників практично повністю зігноровані авторами “Пушкінської енциклопедії”. Підтвердимо цей закид конкретними прикладами.

Вивчення обставин переправи Раєвських і Пушкіна з Тамані до Керчі на вітрильному кораблі 15 серпня 1820 р. дало змогу встановити, що мандрівники

пливли через протоку цілих вісім годин замість двох із половиною. Г. В. Гераков, який переправлявся цього ж дня, записав у своєму щоденнику, що він причалив до берега о п'ятій вечора, а Раєвські "приїхали" пізніше [8, 37-38]. Отже, Пушкін підпливав до давнього кримського міста наприкінці дня. Ця обставина допомагає зрозуміти, чому у віршах поета згадка про Керч щораз буде зображально вирішена як панорама, котра відкривається погляду плавця, який наближається до берега на тлі заходу сонця. Ключовим елементом цієї панорами завжди постає гора Мітридат, розташована в центрі міста. Цю гору Пушкін (згідно з легендарними переказами того часу) сприймав як гігантський курган – могилу прославленого понтійського царя Мітридата VI Євпатора:

И зрит пловец – могила Митридата
Озарена сиянием заката

[14, т. II, 190].

Це рядки із кримського вірша Пушкіна "Кто видел край, где роскошью природы..." (1821). Візуальний образ Керчі наявний і в чорновій [14, т. II, 670], і в чистовій його редакції, відбиває своїми варіаціями пошуки поета. На фрагмент цього образу (знову з варіаціями) натрапляємо в чернетках кримських строф "Путешествия Онегина" 1829 р. [14, т. VI, 487]. До наукового обігу це спостереження я ввів ще 1994 року [7], пізніше не раз републікував. Саме воно дає змогу доказово говорити, що в цьому вірші Пушкін водночас бачить у Криму й античну Керч, і орієнтальний Гурзуф. Коментатор О. І. Рогова, ігноруючи відповідні розвідки й багаторічний пушкінський ентузіазм із приводу Пантікапей-Керчі й Босфору Кіммерійського, який у географічних уявленнях того часу розділяв Європу й Азію ("Из Азии переехали мы в Европу на корабле" [14, т. XIII, 250]), бачить у названому вірші лише "реальні прикмети гурзуфського пейзажу" [18, 551]. Це суперечить його кримській загалом, а не лише південнобережній образності. Як бути в такому випадку з тим, що поет, перелічуючи визначні пам'ятки Криму, називає поряд із "селеньями" й "города"? На Південному узбережжі Криму не було на той час міст. Як пояснити згадування Пушкіним тієї ж степової (а не гірської й не приморської) ріки Салгір? Ці питання можна продовжити.

Випереджаючи вихід першого тому "Пушкінської енциклопедії", редакція видання заявляла про твердий намір витримувати "энциклопедический характер подачи всех необходимых сведений – максимум информативности и сжатый, лаконичный стиль в описании историко-литературных фактов и бытовых реалий, необходимых для углубленного анализа пушкинских текстов" (тут і далі свідомо цитуватимемо статті енциклопедії мовою оригіналу) [17, 3]. Цей похвальний намір, на жаль, не завжди реалізовано на практиці. "Поглиблений аналіз пушкінських текстів" на нинішньому етапі розвитку пушкінознавства, що нагромадило зусиллями наших великих попередників величезний фактографічний матеріал (який весь час поповнюється), неможливий без його освоєння й комплексного осмислення. От чому автори енциклопедичних статей мають пройти теперішню школу не тільки коментаторів, а й пушкіністів. Не випадає ігнорувати візуальний образ Керчі, фактографічна основа якого документально виявлена, якщо цей образ 1) кілька разів 2) із важливими варіаціями 3) Пушкін повторює у знакових творах, уключаючи роман "Євгеній Онегін", 4) упродовж десяти років. Наполегливість поета свідчить про те, що за цим образним комплексом (плавець, Мітридат, його могила, давнє античне місто, захід сонця) стоїть щось дуже для нього важливе, і ми це важливе маємо зрозуміти. Замість цього ми навіть не згадуємо про цей стійкий образний комплекс.

Увага до фактів і деталей, до розкритих і документально підтверджених обставин дає змогу стежити за рухом пушкінської думки, установлювати зв'язок між різними задумами поета, інколи відокремленими один від одного значним проміжком часу, виявляти прихований від непідготовленого погляду підтекст. Проілюструємо цю думку.

Імовірно, у третьому чи четвертому томі енциклопедії з'явиться стаття, присвячена кримській елегії 1820 р. "Погасло дневное светило...". У цій елегії фігурує "корабль", а отже, коментаторам належить докладніше торкнутися проблеми морського

переходу Раєвських і Пушкіна з Феодосії до Гурзуфа. Сподіваюся, що хоча б у цьому коментарі Пушкінський Дім перестане відправляти поета у плавання на бригові “Мінгрелія”, бо ще два з половиною десяти років тому я і мої учні А. В. Кисельов та К. В. Черноусова (Андрейко) установили, що “кораблем”, увічненим в елегії, був не бриг, а корвет, який мав не грузинську, а шведську назву – “Або” [8, 103-114]. На початку елегії з документальною точністю описані обставини відходу в рейс наших мандрівників 18 серпня. Бо ж усе літо 1820 року на півдні стояло цілковите безвітря (чому й переправлялися Раєвські з Пушкіним із Тамані до Керчі не дві з половиною години, а цілих вісім), яке супроводжувала нестерпна спека. Кораблі відбували у плавання вранці чи ввечері, користуючись береговим або морським бризом, який з’являється внаслідок перепаду температур моря та суші; саме він наповнював їхні вітрила. Змішування морського й берегового повітря призводило також до появи на певний час туману й легких коливань на морі. Усе це в деталях відтворено в елегії:

Погасло дневное светило;
На море синее вечерний пал туман.

Шуми, шуми, послушное ветрило,
Волнуйся подо мной, угрюмый океан
[14, т. II, 146].

Але феодосійський порт, військовий вітрильний корабель, очікування попутного вітру й початок плавання відобразились у творчості Пушкіна ще двічі. У 1832 – 1835 рр. поет визнає за необхідне згадати про цей епізод у поемі “Єзерський” у XIII-й строфі (С. М. Бонді включить її до повісті “Єгипетські ночі” [14, т. VIII, 269]):

Зачем крутится ветр в овраге,
Подъемлет лист и пыль несет,

Когда корабль в недвижной влаге
Его дыханья жадно ждет?
[14, т. V, 99].

1833 року у вірші “Осінь” (строфи XI та XII) кримською подією тринадцятилітньої давнини Пушкін проілюструє повернення натхнення:

Так дремлет недвижим корабль в недвижной влаге,
Но чу! – матросы вдруг кидаются, ползут
Вверх, вниз – и паруса надулись ветра полны;
Громада двинулась и рассекает волны.
Плывет. Куда ж нам плыть?.....
.....
.....
[14, т. III, 265].

Чи є потреба доводити далі важливість для Пушкіна феодосійського візуального образу? Здається, немає. Чи зв’язані один з одним розділені тринадцятьма роками випадки звернення поета до цього образу? Звісна річ, так. Чи можна писати для другого тому “Пушкінської енциклопедії” статті про “Єгипетські ночі” (автори М. Н. Віролайнен, О. С. Муравйова) і “Єзерського” (автор О. С. Муравйова), не враховуючи їх внутрішній зв’язок із віршами “Осінь” і “Погасло дневное светило...”, які лише за усталеним порядком абетки потраплять у наступні томи? Ні. Але тоді чому в уже опублікованих коментарях до “Єгипетських ночей” і “Єзерського” про цей внутрішній зв’язок нічого не сказано?

Інший приклад. У статті О. С. Муравйової про послання 1821 року “До Овідія” слушно вказано, що розроблена в цьому вірші “лірична тема” особистого безсмертя буде пізніше “варіюватися в цілій низці пушкінських творів” аж до “Пам’ятника” [18, 377]. Водночас у розвідці зігноровано ту обставину, що тема Овідія – це також частина іншого образно-тематичного ряду, пов’язаного із храмом Діани й міфом про Іфігенію, над яким Пушкін напружено мислить у Криму в Георгіївському монастирі [3]. Згадане коло міркувань відображено також у посланні “До Чедаяєва” (“К чему холодные сомненья...”) (1820 – 1824), у поемі “Цигани” (1824) і в “Подорожжі Онегіна” (1829).

Звичайно, наші питання до певної міри риторичні й у якихось конкретних аспектах можуть бути оскаржені. Принципову вагу має розуміння того, що підготовку енциклопедії не можна здійснити, не осмисливши комплексно і якнайретельніше весь накопичений матеріал іще до того, як буде зданий до друку перший том, інакше це видання не буде цілісним. А для цього заздалегідь слід сформувати відповідний колектив авторів (а не просто запросити поодиночку окремих пушкіністів). Зрозуміло, що основу такого проекту забезпечуватиме більш-менш широке коло постійних співробітників, але до роботи, на мій погляд, слід залучити (на волонтерських, як прийнято нині говорити, засадах) ширше коло фахівців із різних регіональних чи тематичних проблем. Так, як це зробили укладачі “Лермонтовської енциклопедії”.

Зрозуміло, що сама по собі кількість запрошених авторів не вирішує проблеми. Це мають бути професіональні, підготовлені до виконання дуже складної роботи коментатори-дослідники. Перефразовуючи слова К. Станіславського, редакції “Пушкінської енциклопедії” належало би проголосити, що вона не наймає співробітників, вона їх колекціонує. По-перше, це пов’язане з тим, що маємо справу з енциклопедією Пушкіна, котрий, як відомо із часів Аполлона Григор’єва, “наше всё”. По-друге, саме тому так багато установ, фондів і приватних осіб (російських і зарубіжних) дали проекту фінансову підтримку, про що пишуть видавці, випереджаючи перший том. Але тоді, на мій погляд, і формувати коло виконавців проекту також слід публічно, демонструючи громадськості прагнення відкрито зібрати навколо енциклопедії кращих фахівців не лише всієї країни, а й ближнього та далекого зарубіжжя.

Я не пригадую такого роду публічну акцію з боку Пушкінського Дому. Знайомство з виданими двома томами не дає підстав говорити про “колекціонування” керівниками проекту своїх авторів. Іноді суть справи чітко виявляється через суто периферійні речі. Гадаю, тут наявна дивна вибірковість у доборі бібліографії до статей. У перших двох томах енциклопедії “Покажчик імен” 24 рази відсилає читача до студій О. А. Проскуріна, 21 раз – Ю. М. Тинянова, 17 разів – В. С. Непомнящего, 16 разів – В. М. Жирмунського, 13 разів – Н. І. Михайлової, 4 рази – Л. Г. Фрізмана. Ця наша вибірка свідомо випадкова, однак залишає багато запитань.

Інша проблема: чи завжди обґрунтований вибір редакцією своїх авторів? Звісна річ, це суверенне право видавців. У низці випадків із ними варто погодитися. Чудові статті в енциклопедії написані дослідниками як старшого, так і молодшого покоління. Свідомо не будемо нікого називати. Але відсутність серед творців “Пушкінської енциклопедії” багатьох авторитетних учених незрозуміла. Тим більше, що деякі тексти, з нашого погляду, не відповідають вимогам енциклопедичного жанру.

Автор – це його стиль. Читання окремих статей уже на стилістичному рівні викликає втрату довіри до науковця. Так, один із трьох авторів коментарів до роману “Євгеній Онегін” – Ю. М. Чумаков. Стаття про “Євгенія Онегіна”, безсумнівно, має стати в цьому виданні однією із центральних, якщо не просто центральною. А кримський читач цієї розвідки буде особливо свідомо упередженим, тому що поет оголосив “колыбелью” роману наш півострів. У міру читання тієї частини “центральної” статті, що написана Ю. Чумаковим, залишаєшся наодинці з важким здивуванням. Наведемо деякі приклади.

“Сюжет “Евгения Онегина” наиболее адекватно может быть охарактеризован при помощи категории внефабульности” [18, 8]. Чи: “Такой тип сюжета и может быть охарактеризован как внефабульность или сюжетная полифония” [18, 9]. Я розумію думку, котру хоче висловити автор (інша річ, як я до неї ставлюся), але так російською не говорять. Тим більше в рафінованому науковому середовищі. Виявляється, говорять: “Сложность и многосоставность авторского образа постигается лишь путем аналитического анализа текста” [18, 12]. Недостатнє володіння професійною термінологією доводиться компенсувати використанням публіцистичних прийомів: “Однако четырежды описанная смерть Ленского <...> на фоне незаметности (?) в “Евгении Онегине” десятка с лишним других смертей производит ошеломляющее впечатление” [18, 13]. Але ж і журналіст також не може ігнорувати закони стилістики російської мови? Може: Пушкін, виявляється, пропонує читачам “решить альтернативу” долі Ленського [18, 13-14]. Або: “читатель узнает из романа”, “какие тогда танцевали танцы” і “в какие карточные игры играли”

[18, 14]. Бідна, бідна російська мова, не вистачає в ній слів для вираження думки. Тоді можна повернутися до стилістики 50-х років і зрозуміло самовиразитися: “Евгений и Татьяна – яркие и незаурядные личности, они несут свою драму, свой жизненный порыв, свою неосуществленную любовь сквозь общество, где сохраняют власть патриархальные традиции, удерживающие связи между людьми, но и подавляющие личностное начало” [18, 14]. Так, “несут свою драму сквозь общество” – це сильно! А загалом дуже схоже на тексти з радянських книжок із суспільствознавства.

Готовий повністю погодитися зі словами автора статті: “Эти перечисления можно продолжать до бесконечности” [18, 14]. Справді, нескінченно, тому що “композиция романа выстроена по принципу фрагментарности”, але при цьому “система композиционных “перегородок” “двухступенчатая”. Мало того, “многочисленные несогласованности и нестыковки” створюють у композиції роману “ощущение, что каждый элемент текста является отдельным “атомом”, самостоятельной частью целого”. Унаслідок чого, “в строении отдельных глав и всего романа в целом прослеживается круговая композиция”. “Однако в результате все сцепляется в неразъёмную, целостную и связную сферу” [18, 14-16].

Усе викладене Ю. Чумаковим може бути предметом опису в науковій статті чи книжці, але жанр енциклопедичного коментаря вимагає зовсім інших принципів розгляду й висвітлення кола проблем, пов’язаних із тим чи тим твором.

Повторю ще раз своє запитання: чи завжди обґрунтований вибір редакцією авторів енциклопедії? Чи готові вони впоратися з доволі складним завданням – бути коментаторами пушкінських текстів?

У першому томі стаття про поему “Бахчисарайский фонтан” належить О. А. Проскуріну. Мені видається незадовільним і з багатьох поглядів показовим його коментар до цього твору. Почнімо із сенсації, яка відкриває виклад: “Бахчисарайский фонтан (1821–1823) – “южная поэма”, отразившая впечатления Пушкина от пребывания в Крыму в июне–сентябре 1820 г.” [17, 100]. Навіть не знаєш, що далі й говорити. Загальновідомо, що поет перебував у Таврійській губернії (вона охоплювала тоді ледь більшу територію, ніж сьогоденні межі Криму) не більше місяця – з 15 серпня до 13–15 вересня (нічліг і від’їзд із повітового міста Перекоп). Звідки взялися чотири місяці? Навіть якось незручно відсилати авторів “Пушкінської енциклопедії” до трічі виданого академічного “Літопису життя і творчості О. С. Пушкіна” М. О. Цявловського. Але прикро від того, що це не поодинокий випадок, скажімо так, недостатнього опанування деякими авторами енциклопедії фактичного матеріалу (прикладі ще будуть). Мені важко собі уявити, щоб в Іспанії чи Англії автори фундаментальних довідкових видань про Сервантеса чи Байрона плуталися в датах їхнього життя і творчості. Що тепер заперечити настирному кримському школяреві, який із “Пушкінською енциклопедією” в руках буде доводити вчителю, що той неправильно розповідає учням історію подорожі митця нашим півостровом?

Кримська пушкіністика (особливо – сходовознавча, тюркологічна), що досягла за останні десятиліття значних результатів у Бахчисарайському історико-культурному заповіднику, нагромадила у зв’язку з аналізованою поемою значний фактичний матеріал, який зовсім не врахував О. А. Проскурін. Так, наш коментатор твердить: Пушкін “вряд ли видел в Бахчисарае “жен простых татар” (порядок слів поета у фразі автора статті перекручений; крім того, у Пушкіна в тексті “супруги”, а не “жены”. – В. К.), избежавших появляться перед посторонними мужчинами” [17, 102].

По-перше, мимоволі запитуєш себе: хто був 7–8 вересня 1820 р. в колишній столиці Кримського ханства – Пушкін чи О. А. Проскурін?

По-друге, поет з’явився в Бахчисараї в ті дні, коли кримські татари відзначали друге за значущістю мусульманське свято – Курбан-Байрам, про що ми ще скажемо. А. І. Бронштейн, Л. М. Малиновська, О. А. Желтухіна та інші співробітники заповідника у своїх студіях давно й докладно з’ясували сутність цього свята, ритуал його проведення, пояснивши тим значення поетичних рядків, які викликали заперечення коментатора:

Покрыты белой пеленой,
Как тени легкие мелькая,
По улицам Бахчисарая,

Из дома в дом, одна к другой,
Простых татар спешат супруги
Делить вечерние досуги
[14, т. IV, 162].

Курбан-Байрам – свято жертвоприносин. У ці дні бідним роздають м'ясо, друзям і знайомим несуть подарунки. Саме це й робили, пише А. І. Бронштейн, побачені поетом у Бахчисараї мусульманські жінки, “які із частуваннями йшли до рідних і сусідів” [8, 181].

По-третє, жодні “посторонние мужчины” бачити їх не могли, тому що вони, як правовірні мусульманки, були у святкових хіджабах (“покрыты белой пеленой”). У кримських татар жіночі головні хустки називаються “марама” чи “фирланта”.

Перш ніж фіксувати неточності Пушкіна, О. Проскуріну варто було б ретельніше перевірити ще раз текст власного коментаря до поеми, позбавивши його безлічі погрішностей. Не можна написати про кримського хана Керим-Гірея (Кирим-Гірея), що він “правил с перерывами в 1758 – 1769 гг.” [17, 100], тому що перерва була чотирирічною і одна. Помилкове і твердження стосовно Фонтану сліз, нібито “мусульманская традиция не знала фонтанов как памятников” [17, 101]. Щоб у цьому переконатися, досить навести в тодішньому російському перекладі (про який трохи згодом) два арабських написи на фонтані, які, до речі, у тексті статті чомусь узагалі не фігурують.

Верхній напис на фонтані, побудованому 1764 року перським майстром Омером, являє собою вірші, що прославляють хана Кирим-Гірея, тим перетворюючи споруду на пам'ятник:

Слава Всевышнему! Лицо Бахчисарая опять улыбнулось:
Милость великого Кырым-Гирея славно устроила!
Неусыпными стараниями он напоил водой окрестности,
И если будет на то воля Аллаха, сделает еще много добрых дел.
Он тонкостью ума нашел воду и устроил прекрасный фонтан.
Если кто хочет проверить, пусть придет и посмотрит:
Мы сами видели Дамаск и Багдад и не встретили там ничего похожего!
О, шейхи! Кто будет утолять жажду, тому Коран языком своим скажет:
Приди, напейся воды чистойшей из источника исцеляющего!

Останній вірш напису (“Приди, напейся воды...”), традиційний для оформлення фонтанів, відгукнеться пізніше в пушкінському уривку, що не піддається точному датуванню, “Сей белокаменный фонтан, / Стихов узором испещренный <...>”. Уривок закінчують ті ж слова, що й перший напис: “Приди и пей” [14, т. III, 472].

Нижній напис, продовжуючи (за глибоким зауваженням Л. Малиновської) верхній [див.: 10], є цитатою 18 вірша 76 сури Корана: “У раю праведні будуть пити воду із джерела, названого Сельсебіль”. Фонтан сліз саме й належить до типу фонтанів “сельсебіль” (священних).

Чи знав Пушкін про ці написи? Звичайно, знав. По-перше, він згадує їх у вірші “Фонтану Бахчисарайского дворца” (1824):

Фонтан любви, фонтан печальный!
И я твой мрамор вопрошал:

Хвалу стране прочел я дальной;
Но о Марии ты молчал...
[14, т. II, 343].

По-друге, переклад верхнього напису наявний у книжці І. М. Муравйова-Апостола “Путешествие по Тавриде” [11, 111], якою користувався наш поет. По-третє, Пушкін, як і І. М. Муравйов-Апостол, мав те саме “поліцейське послання” з перекладом арабського напису, котре породило цілу літературу, присвячену розгадці дивної назви документа.

Енциклопедична стаття, як уже нам обіцяла редакція, мала забезпечити читачеві “максимум информативности”, “описав” для цього факти й реалії, “необходимые для углубленного анализа пушкинских текстов” [17, 3]. Одна з таких реалій в історії поеми – загадкове донедавна “поліцейське послання”, що його Пушкін “додає” як матеріал для “передмови чи післямови” П. А. В'яземському в листі від 4 листопада 1823 р. [14, т. XIII, 73], і яке автор статті про “Бахчисарайський фонтан” навіть не згадує. Таємницю “поліцейського послання” розкрила ще 20 років тому К. Черноусова

(Андрейко). Вона знайшла в архіві документи, із яких випливає, що у зв'язку зі смертю доглядача Ханського палацу (за три місяці до приїзду в Бахчисарай Раєвських і Пушкіна) на бахчисарайського поліцейстера І. Д. Ананьїча було тимчасово покладене опікування музеєм [1, 52]. Стало зрозумілим, чому поет підготовлену І. Ананьїчем для відвідувачів довідкову записку назвав “поліцейським посланням”.

Побіжної згадки із дріб'язкового приводу удостоїлася в енциклопедичній статті “Татарская песня” [17, 112], тоді як вона – один із ключових пунктів у викладі Пушкіним свого розуміння ісламу й ісламської культури. Глибокий і яскравий дослідник кримськотатарської культури (як і багатьох інших), М. О. Новикова вперше звернула увагу на парадокс: поки “милые жены” Гірея бавляться в гаремі грою із золотими рибками, “невольницы” зустрічають хана “песнью звонкой и приятной”. Однак пісня ця виявляється не грайливо-еротичною, а врочисто-конфесійною – своєрідними “трьома блаженствами” ісламу. Це блаженство аскетизму, блаженство праведної битви і блаженство мирної любові. Вони відкриваються перед Гіреем як три шляхи, котрі “дарует небо человеку” [14, т. IV, 158-159]. І весь наступний сюжет поеми (до того ж сюжет не лише Гірея, а й решти дійових осіб) стане духовною перевіркою на те, як зрозуміли – чи не зрозуміли – усі вони слова цієї пісні-молитви [13, 8] (див. також недавню републікацію згаданої статті: [12]).

На жаль, “Татарская песня”, що спочатку мала в Пушкіна назву “С турецкого” [14, т. IV, 402], для коментатора не стала гідною уваги.

Можна, мабуть, зупинити перелік зауважень фактографічного плану до статті О. Проскуріна. Їх занадто багато, хоча вони й мають часом приватний характер (але хіба в енциклопедії припустимі будь-які фактичні помилки?). Але що, на мій погляд, особливо впадає у вічі, так це доволі критичне й суворе ставлення нашого коментатора до митця. Ну нічим не може догодити поет своєму дослідникові: і “познання Пушкіна в області кримської історії були весьма общими и далекими от исторической детальности”, і “крымский пейзаж в поэме <...> чрезвычайно условен”, і “этнографическая точность” в ній “иллюзорна”. У тих фрагментах, де “предпринята попытка воссоздания “местного колорита” и “исторической достоверности”, острый погляд дослідника відразу виявляє численні запозичення з маркіза де Кастельно, О. Сумарокова, С. Боброва, у крайньому випадку, Байрона й Томаса Мура [17, 101-102, 112 та ін.]. І зрештою, наприклад, не має жодного значення той реальний факт, що в період, коли Пушкін перебував у Бахчисарай, місто ввечері було наповнене жінками в білих хіджабах, які ходили (за традицією свята) з подарунками до рідних та знайомих, і що Пушкін спостерігав це на власні очі. Сказав коментатор, що цей поетичний образ – пряме запозичення з О. Сумарокова, і крапка.

При уважному читанні статті О. Проскуріна часом виникає комічний ефект. Виявляється, якщо поетичне кліше “берега Салгира” автор поеми запозичив у С. Боброва, то вираз “брег Дуная” в “Татарской песне” йому “подарував” Байрон [17, 102, 112]. Цікаво, кому в такому випадку Пушкін зобов'язаний формулою “берега пустынных волн”?

Забігаючи наперед, зазначимо, що у другому томі так само безапеляційно О. Проскурін відкине будь-яку “документальность пушкинских описаний” у “Кавказькому бранцеві” [18, 419], одержавши в цих своїх зусиллях підтримку авторів статті про поему, які переказують його позицію цілими сторінками. З 1822 р. майже півтора десятиліття Пушкін буде знову і знову наголошувати, що “описание нравов черкесских” є “самым сносным местом во всей поэме” [14, т. XIII, 371], що це “лучшая часть моей повести” [14, т. XIII, 52], що “своим успехом” повість зобов'язана “верному”, з погляду поета, “изображению Кавказа и горских нравов” [14, т. IV, 367], нарешті, що “все это слабо, молодо, неполно; но многое угадано и выражено верно” [14, т. VIII, 451].

Та ні, усі спроби Пушкіна ввести в оману прозрілого дослідника зазнають краху. Нічого поетом не “угадано”, ніщо в нього не “верно”. “Поразившие современников кавказский пейзаж и картины горских “нравов” – это удачный монтаж разнородного цитатного материала, поэтических “описаний” Ломоносова и Державина, Жуковського и Батюшкова, даже А. Востокова” [18, 419]. Через тринадцять рядків цей перелік імен буде доповнено Байроном. На щастя, сумніву не піддано сам факт перебування

Пушкіна на Кавказі. Утім чому не піддано? Адже вже сказав О. Проскурін, що в червні, липні й серпні 1820 р. поет був не на Кавказі, а в Криму [17, 100].

Енциклопедія на те й енциклопедія, щоб давати читачеві по змозі повні й цілком точні знання про той чи той предмет. На жаль, 2-й том продовжує гірші традиції тому 1-го. Зокрема, ми прочитаємо в новій книзі “Пушкінської енциклопедії” у статті М. Н. Віролайнен і О. А. Карпова про “Кавказького бранця”, що “східні” поеми Байрона були створені в 1813 – 1816 рр. [18, 413]. Як відомо, це не так. Чотири “східних” поеми були не тільки написані, а й опубліковані (та ж поема “Гяур” ще й сімома виданнями) у період із травня 1813-го до початку серпня 1814 р., тобто всього за рік і три місяці. “Абідоська наречена”, закінчена в першій половині листопада 1813 року, побачила світ уже 2 грудня. На жаль, Пушкін про таку швидку видавничу практику в умовах російського підцензурного друку міг лише мріяти.

Головний пафос статті про “Кавказького бранця” полягає у прагненні довести, що “південні” поеми Пушкіна створені згідно з моделлю “східних” поем Байрона, а для “кавказької повісті” вони ще й правили за зразок [18, 412-414 й ін.]. До того ж Пушкін такою мірою несамотійний у цьому наслідуванні “образцов” і “моделей”, що навіть його примітки до поеми “Кавказький бранець” “самым тесным образом сближаются с примечаниями к “Гяуру” и даже заимствуются (sic!) из него” [18, 420]. Говорячи сучасною мовою, останнє твердження, по суті, констатує факт порушення Пушкіним авторських прав Байрона. І автори статті (посилаючись на розвідку О. Проскуріна) на цьому наполягають: із “Гяура”, пишуть вони, Пушкіним, “в частности, почерпнуты сведения о празднике байрам” [18, 420]. Слова “в частности” багатозначно вказують, що ця практика одиничним “почерпыванием” відомостей із приміток не обмежується. Бідний-бідний Пушкін, і навіщо ти так необережно спочатку “зблизився” із чужими “зразками” й “моделями”, а потім удався до прямих “запозичень” у свого великого сучасника?!

Підсторінкова примітка Байрона під №1, “запозичена” Пушкіним, зроблена до того фрагмента поеми “Гяур”, у якому вперше згадується завершення Рамазану й наступний “Байрама праздник долгожданный” [14, т. III, 12]. Англійський поет спочатку коментує використане ним у віршах турецьке слово “tophaïke”, що означає східний тип мушкета, а потім говорить про Байрам: “Tophaike”, musket. The Bairam is announced by the cannon at sunset: the illumination of the mosques, and the firing of all kinds of small arms, loaded with *ball*, proclaim it during the night” [19, 21].

У сучасній російській версії поеми “Гяур” С. Ільїн фрагмент зі словом “tophaïke” переклав так: “Пальбы ружейной огоньки” [2, т. 3, 12]. А от як українською звучить стосовно до цього місця примітка Байрона: “Tophaike”, мушкет. Байрам оголошують залпом із гармати на заході сонця: ілюмінація мечетей, стрілянина з усіх видів пістолетів і рушниць, заряджених *кулею*, сповіщає про нього цілу ніч” (переклад мій). Тепер нагадаємо пушкінську примітку до “Кавказького бранця”, яку нам пропонують уважати “запозиченою” з байронівського “Гяура”: “*Байран* или *Байрам*, праздник розговенья. *Рамазан*, музульманский пост” [14, т. IV, 117].

Що з написаного Пушкін “запозичив” у Байрона? Запозичувати йому, прямо скажемо, немає чого. Британський поет не пише у своїй примітці ні про сутність Байраму, ні про сутність Рамазану. Але із часом це починають робити в англійських виданнях поета наукові редактори, розширюючи коментарі до тексту його творів. Якщо візьмемо, наприклад, том творів Байрона, випущений тим же лондонським видавництвом “John Murray”, але вже не 1842-го, а 1900 року, то побачимо, що після примітки самого Байрона у квадратних дужках додано такий коментар видавця Ернеста Кольріджа: “The Bairâm, the Moslem Easter, a festival of three days, succeeded the Ramazân” [20, 96]. Переклад: “Байрам, мусульманський Великдень, триденне свято, що слідує за Рамазаном”. У цьому доповненні вже з’являється інформація, подібна до того, про що пише у своїй примітці Пушкін. Але він цього доповнення за життя прочитати ніяк не міг.

Фактично статтю про поему “Кавказький бранець” написали не два зазначені в енциклопедії дослідники, а три. Третій і головний автор – О. Проскурін, якого автори статті не тільки ясно цитують (посилань на нього, мабуть, більше, ніж цитат із В. М. Жирмунського), а й на його студіях фактично вибудували все розуміння пушкінської поеми. Саме О. Проскурін висловив ідею, ніби пушкінські примітки є

“дословним переводом (с инверсией) <...> байроновских примечаний”, щоправда (от іще один рубіж оборони цієї екзотичної позиції), у “французском переводе” [15, 250]. Утім, по-перше, якщо це все ще “запозичення”, то тепер уже не зовсім із Байрона. А по-друге, варто поглянути на ці французькі переклади самим, без наших ненадійних посередників.

Знову доводиться співчувати Пушкіну. Наведеними французькими прикладами він позбавлений уже останніх залишків так цінованого ним “самостоянья”. Нагадаємо примітку автора до поеми “Кавказский пленник” під №4: “*Шашка, черкесская сабля*”. (Аналогічні йому примітки №№1, 2, 3, 5 – “*Сакля, хижина*.” – і т.д.). Виявляється, що примітка №4 (як і інші) знову ж таки складена “по образцу примечаний Байрона (и его переводчиков) к “Гяуру” [15, 249]! А от і сам “зразок”: “*Torphaïque. C'est le mousquet des Turcs*”. Переклад: “Тюфек. Турецкий мушкет”. От так! Хоч як намагався великий поет приховати факт свого плагіату, проте дослідницький талант О. Проскуріна викрив його. Утім пушкінська невдача відразу буде відплачена: коментатор повідає нам, що Байрон також “позаимствовал часть своих примечаний к восточным поэмам <...> у У. Бекфорда” [15, 250].

Проте, як на мене, аби пояснити читачеві, що таке “шашка”, не потрібний Пушкіну ніякий “зразок” від Байрона, бо такі примітки – просто аналог звичайної словникової статті. Не “путался” Пушкін у східних святах: він чітко розрізняв Ураза-Байрам і Курбан-Байрам. Є в поета “этнографическая точность” в описі Кавказу, який він бачив на власні очі. Не є “грубой ошибкой” фраза із чернетки “светлый Рамазан”, тому що це лишень пошук підсумкової фрази, а Рамазан із повним правом (як і Байрам) можна назвати “светлым”. Хоча б тому, що обидві ці події супроводжуються ілюмінацією мечетей і будинків. Але не тільки. Рамазан “светлый”, тому що це місяць очищення від гріха, місяць добра і правди. Черкеські “ігры” в поемі “Кавказький бранець” “отражают” саме реальні “жизненные наблюдения”, які Пушкін виніс із поїздки на Кавказ. Ці змагання описали не тільки він і Лермонтов, але також автори низки подорожніх нарисів тієї доби. Отже, “ігры” горців породжені саме життям, а не літературою, і тому немає в них необхідності спиратися “на традицию героических состязаний, восходящую к “Илиаде” [15, 220].

Нарешті, пушкінська примітка про Байрам і Рамазан не була “дословным переводом (с инверсией) французского перевода байроновских примечаний: “*Le rhamazzan est le serame, et le bairam [est] le [c]arnaval des musulmans*” [15, 250]. (У прямих дужках вношу виправлення в неточний французький текст О. Проскуріна, стилістику російського коментаря автора залишаю на його совісті). Переклад: “Рамазан це Великий Піст, а байрам – мусульманське свято”. Де ви знайдете в Пушкіна дослівність переказу цього французького тексту? Хіба не видно, що внутрішній зміст пушкінської примітки полягає зовсім в іншому?

Російському поетові не потрібно було звертатися до Байрона, аби здобути відомості про Рамазан і Байрам. Адже значну територію царської імперії населяли піддані, які сповідували іслам. Багато з них були його друзями, тому поруч із Пушкіним було досить людей, котрі могли відкрити тонкощі цієї релігії. В одному з “мусульманських” регіонів, – а саме, у Криму! – Пушкін і почав писати поему “Кавказький бранець”, яка називалась іменем іншого “мусульманського” регіону, де народився її задум, – це Кавказ. Саме на Кавказі 3 липня 1820 р. Пушкін із Раєвськими (як і юний Лермонтов із рідними 15 липня 1825 р.) були на традиційному святі, котре організували мусульмани для гостей Північно-Кавказьких мінеральних вод в аулі Аджи наступного дня після закінчення першого за значущістю релігійного свята – триденного Великого Байраму, або Ураза-Байраму (свято розговіння). Саме тому елементи опису “Байрана” – так (не по-байронівськи!) це слово пишуть у “Кавказькому бранцеві” та в “Ізмаїл-Беї” Пушкін і Лермонтов – виявляють у наших поетів повну подібність, водночас істотно відрізняючись од картин, які змальовує Байрон. Зокрема, Ураза-Байрам у Росії, звісна річ, не міг супроводжуватися стрільниною з вогнепальної зброї, що триває всю ніч. Хоча традиція сигнального пострілу з гармати, що сповіщає про початок свята, збереглася.

Уже в Бахчисарай 7–8 вересня 1820 р. Пушкін стане свідком того, як кримські татари відзначали друге за значущістю ісламське свято – чотириденний Малий Байрам, або

Курбан-Байрам (свято жертвоприносин, що має свій обряд), зафіксувавши власні враження в поемі “Бахчисарайский фонтан”.

Мало того, Пушкін допускає помилку, котра ясніше за багато міркувань свідчить про його незалежність від Байрона. І автор “Кавказького бранця”, і через десять років Лермонтов в “Ізмаїл-Бей”, які спостерігали кожен у свій час свято Ураза-Байрам на водному курорті, напишуть його назву у віршованих текстах з буквою “н” на кінці – “байран”. Примітка Пушкіна говорить про те, що це була не описка, а усвідомлений вибір. Чому? Відповідь на це питання дає російська реальність тієї пори. Франкофонне російське дворянство вимовляло слово “байрам” із носовим “н” на кінці, що й призвело до появи відповідного написання. Тому Пушкін і Лермонтов фіксують у своїх поемах такий варіант написання й вимови слова “байрам”. Його поява, що зовсім не відповідає мовній практиці Байрона, краще за будь-які складні й витончені докази свідчить, що Пушкін у “Кавказькому бранцеві” нічого в англійського поета не запозичував.

Автори коментарів слушно твердять, що створення цієї поеми “вывело русский стихотворный эпос из того состояния кризиса, которое к началу 1820-х гг. уже было вполне очевидным” [18, 412]. Помилка їх полягає в тому, що вони звично пов’язують цей успіх Пушкіна зі “влиянием” на нього “литературной модели байроновских “восточных” поэм” [18, 412]. Дозволю собі із цим рішуче не погодитися. Не Дж. Байрон, а В. Жуковський подарував Пушкіну свій портрет із відомим написом: “Победителю-ученику от побежденного учителя в тот высокаторжественный день, в который он окончил поэму “Руслан и Людмила”. 1820, марта 26, Великая пятница”. Старший сучасник зробив це, тому що саме балади “учителя” (попри всі численні інші “влияния” і “воздействия”) передусім допомогли “победителю-ученику” прокласти дорогу до епосу.

Про очевидну простоту і приховану складність взаємин двох видатних художників слова писав на початку 20-х років минулого століття у класичній монографії “Байрон і Пушкін” В. Жирмунський. Перевидаючи через п’ятдесят років цю працю німецькою мовою, автор у передмові до європейського читача зі ще більшою рішучістю наголошував свою позицію: “Зіставлення ліричних поем обох авторів... розкрило глибоке розходження між мистецтвом Байрона і Пушкіна. Відпочатково школа Байрона була пов’язана для Пушкіна із внутрішнім опором і боротьбою проти вчителя, що зрештою мала привести до остаточного подолання “байронізму”. Саме там, де ми маємо начебто зовнішню подібність їхніх творів, вони виявляють в особливо очевидній формі розходження їхньої художньої сутності та стилю” [6, 10].

І далі: “Байронічний” образ безіменного кавказького бранця, як і Алеко в “Циганах”, не були підказані російському поетові англійськими зразками, вони виростили із суспільних умов переддекабристської епохи і з особистого, людського досвіду самого поета. Дослідник літератури не повинен обходити увагою цю обставину” [6, 11].

Головний захисник позиції В. Жирмунського – сам Пушкін, який уважав, що в період його зрілості творчість Байрона вже була фактом попередньої художньої доби, а не актуальною сучасністю. Митець викладає свою думку із цього приводу П. В’яземському в листі з Одеси від 24–25 червня 1824 р.: “Гений Байрона бледнел с его молодостию. <...> Он весь создан был на выворот; постепенности в нем не было, он вдруг созрел и возмужал – пропел и замолчал; и первые звуки его уже ему не возвратились – после 4-ой песни Child-Harold Байрона мы не слышали, а писал какой-то другой поэт с высоким человеческим талантом” [14, т. III, 99]. Нагадаємо, що 4-а пісня “Паломництва Чайльд-Гарольда” побачила світ навесні 1818 року.

Я вкотре вже пропоную Пушкінському Дому і групі, яка працює над “Пушкінською енциклопедією” і новим Повним зібранням творів поета, запросити до відкритого співробітництва широке коло вчених із-поза меж Санкт-Петербурга й Москви. Можливо, слід зібрати робочі конференції чи круглі столи із проблем коментування текстів Пушкіна, пов’язані з різними регіонами й періодами.

Фахівців можна було би збирати на кілька днів за темами, за періодами, за географічними регіонами, невеликими групами (5-6 чоловік), широким представництвом (20-30 чоловік). За необхідності цю роботу можна було б організувати й через Інтернет. Дослідників варто було б ознайомити з підготовленими

матеріалами, аби вони могли висловити свої зауваження та пропозиції, що ґрунтуються на глибокому знанні регіонального й тематичного матеріалу. Звісна річ, далеко не всі думки, які пролунають на цих зустрічах, будуть ураховані укладачами, але така робота перевірить на міцність те, що зроблено, і дасть змогу на ранній стадії усунути різні системні огріхи й уникнути фактичних помилок.

Наприклад, можна було б комплексно обговорити коментарі до творів поета, пов'язаних із періодом південного заслання, і наступних відгуків на них. Можна окремими групами збирати фахівців Грузії і Молдови, Краснодарського краю й українських регіонів – Києва й Кам'янки, Дніпропетровська (колишнього Катеринослава) й Одеси. Унаслідок особливої ролі у творчому становленні Поета самостійно слід розглядати Крим.

Я боюся, що у протилежному випадку Пушкін у новітніх коментарях не тільки знову попливе з Феодосії до Гурзуфа на бригові “Мінгрелія”, а й на нічліг у Байдарській долині разом із сімейством Раєвських укотре за останні 195 років не зупиниться, відправившись з Алупки відразу в Георгіївський монастир.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрейко Е.* К вопросу о пребывании А. С. Пушкина в Бахчисарае: Из новых разысканий // *Крымские пенаты: Альманах литературных музеев Крыма.* – Симферополь. – 1994. – № 1. – С. 51-56.
2. *Байрон Дж. Г.* Собр. соч.: В 4 т. – М.: Правда, 1981.
3. *Ботвинник Н.* Реминисценции из Овидия в стихотворении А. С. Пушкина “Чаадаеву” (“К чему холодные сомненья...”) // *Вторые Крымские международные Пушкинские чтения: Материалы: В 2 ч.* – Ч. 2. – Симферополь, 1993. – С. 33-34.
4. *Быт пушкинского Петербурга.* – СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2003. – Вып. 1.
5. *Быт пушкинского Петербурга.* – СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2005. – Вып. 2.
6. *Жирмунский В.* Байрон и Пушкин. – Ленинград: Наука, 1978. – 424 с.
7. *Казарин В.* “К пределам дальным...”: (Очерки путешествия А. С. Пушкина по Крыму). – Вып. 1. – Севастополь: Ахтиар, 1994. – С. 24-32.
8. “К пределам дальным...”: Очерки путешествия А. С. Пушкина по Крыму / Под редакцией профессора В. П. Казарина. – Издание 3-е, дополненное и исправленное. – Симферополь: Крымский Архив, 2012. – 336 с., ил.
9. *Лермонтовская энциклопедия* / Главный редактор В. А. Мануйлов. – Москва: Советская энциклопедия, 1981. – 784 с., ил.
10. *Малиновская Л.* Семантическое поле Бахчисарайского фонтана (“слез”) в контексте исламской традиции // *История и археология Юго-Западного Крыма.* – Симферополь: Таврия, 1993. – С. 174-187.
11. *Муравьев-Апостол И.* Путешествие по Тавриде: В 1820 году. – СПб., 1823. – 337 с., ил.
12. *Новикова М.* Читываемся в “Бахчисарайский фонтан” // *Благородний* вимір наукового подвижництва: Зб. наук. праць : [До 100-річчя Н. Є. Крутікової]. – К.: Наук. думка, 2012. – С. 80-92.
13. *Новикова М.* Читываемся в “Бахчисарайский фонтан” // *Зарубіжна література: Щотижневик.* – Київ. – 2003. – Червень. – № 24 (326). – С. 1-9.
14. *Пушкин А.* Полн. собр. соч. – Т. 1-16. – М.; Лг.: АН СССР, 1937 – 1949; Т. 17: Справочный том. – 1959.
15. *Пушкин А.* Сочинения / Комментированное издание под ред. Дэвида М. Бетеа. – Вып. 1: Поэмы и повести. – Москва: Новое издательство, 2007. – 648 с.
16. *Пушкин* и мировая литература (Пушкин: Исследования и материалы). – СПб., 2004. – Т. 18-19.
17. *Пушкинская энциклопедия: Произведения.* – Вып. 1.: А-Д. – СПб.: Нестор-История, 2009. – 520 с., ил.
18. *Пушкинская энциклопедия: Произведения.* – Вып. 2.: Е-К. – СПб.: Нестор-История, 2012. – 600 с., ил.
19. *Lord Byron. The Giaour: A fragment of a Turkish Tale* // *Lord Byron. The Giaour. Bride of Abydos. The Corsair. Lara.* – London: John Murray, Albemarle street, MDCCCXLII [1842]. – 258 p.
20. *The Works of Lord Byron. A new, revised and enlarged edition, with illustrations. Poetry. Vol. III.* / Edited by Ernest Hartley Coleridge. – London: John Murray, Albemarle street, 1900. – XXI+546 p.

Отримано 13 вересня 2015 р.

м. Сімферополь